

Pozitiv və neqativ müraciət formaları (Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında)

Dilarə Ağamirzə qızı Həmidova

BSU-nun fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

E-mail: dilara.hamidova.2712@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. N.S. Novruzova,
filol.ü.f.d., dos. T.Ç. Şükürlü

Açar sözlər: müraciət formaları, müraciət formalarının funksiyaları, neqativ müraciətlər, pozitiv müraciətlər, metafora müraciətlər, vulqar müraciətlər

Ключевые слова: формы обращения, функция формы обращения, отрицательные обращения, положительные обращения, метафорические обращения, вульгарные обращения

Key words: forms of address, function of the form of address, negative address, positive address, metaphorical address, vulgar address

Hər bir şəxs mənsub olduğu sosial qrupun əsas xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır. Bu xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, sosial qrupun və qrupa mənsub olan üzvlərin sahib olduqları xüsusiyyətlər və düşüncə tərzləri kimi stereotipi müəyyən etmək mümkündür. Bununla bərabər, stereotiplərin ümumiyyətlə mənfi bir keyfiyyətə sahib olacağına dair bir fikir mövcud olsa da, bu vacib əlamət sayılmır. Bir sosial qrupa və ya onun üzvlərinə qarşı müsbət stereotiplərin olub-olmadığını vurğulamaq lazımdır, ancaq müsbət stereotiplərin də nəticə baxımından mənfi olma ehtimalı nəzərdə tutulmalıdır. Onu da qeyd etmək ki, stereotiplər zamana davamlı olub çox yavaş dəyişəndir. Qeyd etmək ki, bir sosial qrupa aid olan müsbət və ya mənfi fərqlənməyə xidmət edən stereotiplər hər zaman dəqiq, rəşional deyildir. Əslində stereotipər çox vaxt irqi, dini, cinsi və etnik kimi müəyyən sosial kateqoriyalara aid sosial anlayışlarla əlaqələndirilir. Bundan başqa, əksər stereotiplər mövcud olan güc və status məsələsini əsas götürür.

1. Müraciət formalarının əsas vəzifələri. Müraciət sözünün bir neçə izahına diqqət yetirmək vacibdir:

1. Müraciət istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə qarşı tərəfə üz tutaraq söylənilən söz, çağırış kimi işlənir. *“Qardaş, vaxtın varsa bu gün bizə gəl, kasıb komamızın qonağı ol” (İ. Əfəndiyev). Ta üzün şəmindən iraq düşmüşəm pərvanə tək, Yanıram Leyli nəhar, ey nuri narım, qandasan? (İ. Nəsimi)*

2. Xahiş, iltimas, rica mənasında işlənən müraciətlər fərqli emosional çalarları ilə seçilir: *Ala gözlüm, səndən ayrı gecələr, Bir il kimi uzun olur, neyləyim? (N. Rəfibəyli). Şayiə yayıb söz gəzdirənlər! Bəsdir məni boğaza yığdınız (F. Dərgahov). Sən, ey bu torpağın əziz insanı, De qələmin hani, kağızın hani?(S. Vurğun).*

Qeyd olunan mənalara diqqət yetirdikdə bir daha aydın olur ki, müraciət nitqin istiqamətləndiyi obyektədir və bu müraciət hər şeydən əvvəl həmsöhbətin diqqətini cəlb edərək onu adlandırır və nitq prosesinə daxil olmağa yönəlir. Bədii mətnlərdə emosiyaların ifadə vasitələrindən biri də müraciət formalarıdır. Müraciət formaları cümlədə və mətnə ekspressiv-emosional çalarları yaratmaqda çox güclü qrammatik vasitələrdən biridir.

Müraciət formaları dilçilikdə “xitablar” adı ilə öyrənilir. Xitablar eyni zamanda qiymətverici, -xarakterizəedici üslubi fiqurlardır. Xitabların danışanın nitqində yalnız qrammatik

funksiyası yoxdur, onun əsas funksiyası danışanın münasibətini ifadə etməsidir.

N.İ. Formanovskaya danışanın nitq fəaliyyətini iki yerə ayırmışdır: müraciət olunamı adlandırmaq və çağırmaq. Tədqiqatçı qeyd etmişdir ki, bir sıra dillərdə müraciəti formalaşdıran çağırış halı deyilən xüsusi qrammatik vasitələr mövcuddur (12, s. 186).

2.2. Müraciət formalarının funksiyaları. Müraciət formalarının xüsusiyyətləri ilə yanaşı onun bir sıra funksiyaları da vardır. Bu funksiyalara çağırış, diqqəti cəlb etmə, təyin qəbul edərək mürəkkəbləşib qiymətləndirmə, əlaqə yaratma funksiyası, təsir etmə funksiyaları vardır. Hər bir funksiyanın özünəməxsus əlamətlər vardır. Bu əlamət onun qrammatik xüsusiyyətinə görə yox, intonasiyasına görə məlum olur.

Qeyd edək ki, çağırış funksiyası nitq prosesində həmsöhbətə istiqamətlənmiş olub onun rolu ilə bağlıdırsa, adlandırma funksiyası nəzakətlə, hörmətlə bağlı özünü göstərir. "...yəni müraciəti kim və hansı şəraitdə edir, həmsöhbətlər hansı münasibətdədir" (7, s. 4). Çağırış funksiyası ancaq müraciətin ünvanını göstərir. Belə ki, ünsiyyət prosesində müraciət zamanı çağırışın qarşı tərəfə aid olduğunu adresat anlayır. Nitqin başqa şəxsə deyil, məhz ona ünvanlandığını başa düşür. Məs: *Barat: Yoldaş sədr, çıxardarsınız bu qatarın məsələsini müzakirədən (C. Cabbarlı). Yaşar: Ey kimsən? Nə edirsən? Dayan deyirəm sənə. (C. Cabbarlı)/Asya: Ay qız, Xurşid, bir bura gəl (C. Cabbarlı).*

Nümunələrdən görüldüyü kimi Baratın, Asyanın, Yaşarın nitqlərində istifadə olunan müraciətlər çağırış məzmunu daşımaqdadır.

Müraciətin digər funksiyası diqqəti cəlb etmədir. Bu funksiyanın əsas məqsədi müraciət olunan adresatın diqqətinin cəlb edilməsidir. Belə ki, biz adresata çatdırmaq istədiyimiz fikri, birbaşa, onun bütün diqqətini öz nitqimizə cəlb edərək söylədiyimiz nitqə marağını artırırıq.

Bir sıra dillərdə müraciət formaları məhz leksik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Azərbaycan dilində yaşından, cinsindən, yaxud daşdığı vəzifə və ya tutduğu mövqedən asılı olaraq qarşıdakı obyektə, subyektə müraciət bir qayda olaraq xüsusi sözlərlə edilir. Bu sözlər isə leksik-semantik baxımdan fərqlənirlər.

Müraciət formaları müxtəlif səbəblərdən növlərə bölmək olar. Bəzi tədqiqatçılar müraciət formalarının növlərini bir müəllifin dilində işlənən müraciət formalarına əsasən bölmüşlər. Poetik dildə işlənən müraciət formaları aşağıdakı formada bölmüşdür: " a) müraciətin ünvanı baxımından xitabın növləri b) xitabın ifadə vasitələri və quruluşuna görə növləri, c) xitabların sinonimliyi və həmcins xitablar, d) mətn daxilində xitabların işlənməsi məqamları (4, s. 164).

2.3. Müraciət formalarının leksik-semantik növləri. Bəzi tədqiqatçılar müraciət formalarını leksik-semantik baxımdan fərqli növlərə ayırmışlar.

D. E. Rozental müraciət formalarının aşağıdakı üslubu növlərini göstərmişdir: 1) xitab-metaforlar; 2) xitab-metonimiyalar; 3) xitab-perifrazalar; 4) xitab-ironiyalar; 5) xitab-təkrarlar; 6) ritorik xitablar; 7) xitab-məsələlər; 8) folklor xitablar; 9) arxaik xitablar (15, s. 260-261).

Müraciət formalarını işlənmə məqsədinə görə müsbət, mənfi, neytral, dəbdəbəli və s. xüsusiyyətlərinə görə növlərinə ayırmaq olar.

Biz müraciət formalarının növlərini təyin edərkən mətnlərdə hansı funksiyasını yerinə yetirməsi, dil stereotipi kimi götürmənin səbəblərini nəzərə alaraq növlərə ayırmağın tərəfdarıyıq. Bunun əsas səbəbi isə müraciət formalarının dildə hansı mənalarda işlənməsi ilə bağlıdır.

Müraciətin ən parlaq və ən geniş yayılmış forması həmsöhbətə müraciətdir. Çünki biz insani fərdi əlamətinə, sosial roluna görə, ona olan şəxsi münasibətlərimizə və ya onunla aramızda olan münasibətə görə adlandırırıq. Bu baxımdan müraciət formalarını daşdığı funksi-

yaya görə yox, həmsöhbətlə aparılan prosesi adlandıraraq müxtəlif növlərə bölmək olar:

1. Alqış və qarğış formasında olan müraciət formaları.
2. Yaşla bağlı müraciət formaları
3. Cinsi mənsubiyyətlə bağlı müraciətlər -qadına və kişiyyə aid müraciət formaları
4. Hisslərlə bağlı- emosionallıq bildirən müraciət formaları
5. Qohumluq münasibəti bildirən müraciət formaları
6. Vulqar müraciət formaları

Müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən müraciət formalarında əsasən adresata-müraciət olunan subyekt və ya obyektə yönləndirilmiş olur. Alqış və qarğış müraciət formasının bir çoxunda adresat çox zaman yaxınlarına müraciət etmiş olur:

1. “Qara bulduğum oğul hamı?

Çıqsın bənim kor gözüm, a Dirsə xan, yaman səgrər.

Kəsilsin oğlan əmən süd damarım, yaman sızlar” (KDQ, 155-156)

Verilən bu nümunələrdə müraciətlə yanaşı xalqın etnik düşüncəsini də özündə birləşdirmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu tip müraciətlər isə əsasən qarğışlarda özünü göstərir.

Ədəbi dilin inkişafına təsir edən amillərə xalqın həyatındakı sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf amilləridir. Bu amil sayəsində milli münasibətlər genişlənmiş və ümumi xarakter almışdır. Bu bir sıra dillər üçün ümumi olan leksik vahidlər milli münasibətlərin genişlənməsində, dillərin lüğət tərkibinin artmasında mühüm rol malikdir. Belə ki, xalqlar arasında milli əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi mədəni-kommunikasiyaya meyli çoxaldır və onların ümumi mədəniyyətlərinin yaxınlaşmasına və dil əlaqələrinin genişlənməsinə yardımçı olur. Buda hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi amillərindən biri kimi çıxış edir. Bu cəhətdən fərqli dillərdə müraciət formalarının müqayisəsi zamanı maraqlı faktlar ortaya çıxır.

İnsanları bir-birindən fərqləndirən müsbət keyfiyyətlərdən biri də onları gözəl, axıcı, rəvan danışmaq formasıdır. Düzgün, dəqiq nitqə malik olan hər bir kəs danışmaq baxımından digərlərinə öndədir. Deyə bilərik ki, nitq ünsürləri özünü danışmaq prosesində, ünsiyyət zamanı göstərir. Ünsiyyət zamanı müxtəlif fərqli nitq etiketlərindən istifadə olunur. Ünsiyyət prosesi müddətində mədəniyyətin əsas göstəricisi kimi nitq etiketləri vacib ünsür hesab olunur. Bu etiketlər isə dilin öz qayda-qanunları əsasında davranış etikasıyla bir başa bağlı olaraq yaranır.

Dilimizdə müxtəlif məzmunlu alqışlar müraciət forması kimi işlənir. Onlardan bəzilərinə odla bağlı alqışlar, dualar, öymələr əhatə edir. Bunun əsas səbəbi isə müəyyən dövrdə türk xalqlarının atəşpərəstlik inanclarına sitayiş etməsidir. Nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: odun yanar dursun, od parçası, çırağı yanmış, canı yanmış və s. Belə müraciət formaları dilimizdə şifahi nitqimizdə tez-tez rast gəlinən müraciətlərdir.

3.1. Müraciətlərdə neqativ və pozitiv çalarların ifadəsi. Metafora kimi işlənən müraciət formalarında neqativ və pozitiv mənaların ifadəsi bədii mətnlərdə daha qabarıq şəkildə ifadəsini tapır. Bu tipli müraciətlərdə Allah, İlahi, Tanrı sözləri çox işlənir və dini inanclara bağlı yaranır. Burda istəyin Allaha müraciətlə yerinə yetirilməsini diləyirlər.

Oldu gözümdən iraq ol sənəmin surəti,

Ya rəb, irişdir bəni dövləti-didarına. (İ.Nəsimi, s. 26)

Nacins söhbəti degil illa tamu odu,

Fərzəylə, ya ilahi, acırna minəl-əsərzab. (İ. Nəsimi, s.27)

Həzaran məni isidir ki, qərq olan bu dəryayə. (İ.Nəsimi, s. 34)

Türkkəkbür olma, ey münkir, vücudun bəhrinə qərq ol.(İ. Nəsimi)

“İlahi, dərgahına min şükür-dedi biz yedik, doyduq, acları da sən doyur”[Anar]; “Allah kasıblığın üzünü qara eləsin”[Anar]; “Allah yaman gözdən saxlasın”[Ə. Məmmədخانلی]; “Allah kasıbı yaradınca başına bir daş salsın”[Anar]; “Allah sizdən razı olsun”[3,70]; “Allah sizi zalım gülləsindən saxlasın”[3,74]; “Allah şeytana lənət eləsin”[3,83]. Ay şirin kam olasan, mənim qardaşım. Kərbəlayi Cəfər əmi, Allah sənin oğlunu saxlasın və səni salamət eləsin. Allah öz birliyinə xatirinə sənə bir sövdə xeyir versin (C. Məmmədquluzadə).

İngilis dilində: Why how now kinsman, wherefore storm you so? (Mənim əzizim), sən nədən səs-küy qaldırmıdsan? (Shakespear W. Romeo and Juliet (s. 64).

Romeo, humours, madman, passion, lover, / Appear thou in the likeness of a sigh (Pomeo, (zarafatçı), (dəlisov), (ehtiraslı), (sevgilim), / Mənim qarşımda bir nəfəs kimi görün (Shakespear W. Romeo and Juliet, s. 76).

Niqativ müraciətlərə misallar, Azərbaycan dilində: Səbəbin allah evin yıxsın, tünbətün olsun, dərin yatsın, evi başına uçsun, dərbədər olsun mənə bu evə düçar edənə (C. Məmmədquluzadə). Evinizi allah yıxsın, qəssab Eyvazın dükanında bir dəli oturub ("Koroğlu" dastanı). Ay evin yıxılsın, de neşün! (N. Vəzirov). A başı batmış, əgər bu işləri mən bilmirdim mənə niyə çağırırdın (N. Vəzirov). Ay sağolmuş, kimdir elə şeylər axtaran (N. Nərimanov). Ay evi tikilmişin qızı, de görüm axı nə olubdur (N. Nərimanov). Səni mən doğmuşam, a südüm gözünə dursun (N. Vəzirov).

Göründüyü kimi, müraciət formaları eyni zamanda qiymətləndirmə funksiyasını da yerinə yetirmiş olur. Sonuncu qarğışda (a südüm gözünə dursun) xalq düşüncəsinə ananın hansı mövqedə olduğu bir daha diqqətə catdırılmış olur.

İngilis dilində: Part fools, put up your swords, you know not what you do (Silahlar rədd osun və hər kəs yerinə! Nə etdiyinizi bilmirsiniz, axmaqlar (Shakespear W. Romeo and Juliet (s. 14).

Və ya:

What's here? A cup clos'd in my true love's hand?/ Poison I see hath been his timeless end:/ O churl, drunk all? And left no friendly drop/ To help me after, I will kiss thy lips / Haply some poison yet doth hang on them,/ To make me die with a restorative (O əlində nəyi saxlayır? Bu, bir şüşə / Yəni zəhərəndi? Ah canı, hamısını özün içdin, mənə saxlamadın? Ancaq şübhəsiz ki, dodaqlarında zəhər var. O zaman mən onun dodaqlarından öpürəm! Və bu bağlılıqda ölümü tapacam!

(Shakespear W. Romeo and Juliet (s. 288).

İqtisadi əlaqələrin, siyasi münasibətlərin inkişaf etdiyin bir dövrdə mədəniyyət məsələlərinə diqqət daha çox artmışdır. Bu da dildə öz əksini göstərir. Məhz bu baxımdan da müraciət forması bir mədəniyyət göstəricisi kimi öyrənilə bilər, çünki tarixin mədəniyyətin izləri burada öz əksini tapır. Tarixən dəyişilmiş olan dil xüsusiyyətləri müraciət formalarında da özünü göstərməkdədir.

Müraciət formaları müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir və fərqli formalarda işlənir. Müxtəlif formalarda olan və pozitiv və neqativ çalarla ifadə olunan müraciətlər canlı danışıq dilində və bədii mətnlərdə çox işləkdir. Qeyd edə bilərik ki, pozitiv və neqativ müraciətlər xalqın etnik düşüncələrini əks etdirməklə yanaşı, həm də bu tip müraciət formalarının dildə yeni vəzifələri də aydınlaşdırılmış olur. Müraciət formalarının bu növündə leksik göstəricilər əsas rol oynayır, adresatın hansı mövqedə olduğu aydınlaşır. Deməli, müraciət forması etnolinqvistik araşdırmaların əsas hissəsi ola bilər.

Məqalənin aktuallığı. Dildə müraciət formalarının leksik-semantik çalarlarda araşdırılması öz aktuallığını saxlayır. Məqalə bu aktual mövzuya həsr olunub.

Məqalənin elmi yeniliyi. Müraciət formalarının funksiyaları, onların işlənmə məqsədinə görə müsbət, mənfi, neytral, dəbdəbəli və s. xüsusiyyətlərinə görə formaları - pozitiv və neqativ qruplarda ilk dəfə Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında təhlil edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən elmi tezlərdən müqayisəli dilçilik istiqamətində aparılan elmi araşdırmalarda istifadə edilə bilər. Həmçinin filologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbə və magistrantlar, mətn sintaksisi üzrə təhsil alan dissertant və doktorantlar da məqalədən yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: Azərneşr, 1968, 250 s.
2. Azərbaycan dilinin etimologiyası və onomastikası məsələləri. Bakı, 1990, 105 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c. Bakı: Elm, 1983, 556 s.
4. Bəylərova A. Bədii dildə üslub fiqurları. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
5. Eminli B. İ. Dialoji nitqin struktur xüsusiyyətləri. Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Elmi xəbərlər"i, 2020, № 2. s. 4-7.
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan ədəbi və danışiq dili. Bakı, 1965, 215 s.
7. Qurbanov. A.M. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, ADPU, 1988, 225 s.
8. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo- poetik tədqiqi. Bakı, 2003.
9. Novruzova N. S. Mətin sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
10. Orucova. Ş.Ə. Türk dillərində xitab. Bakı, 2007, 200 s.
11. Tanrıverdiyev Ə.V. Danışıq dilinin leksik xüsusiyyətləri. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1988, 13 may
12. Формановская Н.И. Учебное пособие для студентов - иностранцев. М.: Русский язык, 1978, 186 с.
13. Т. Т. Гадими. Обращение в современном русском языке. Баку, 1968.
14. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение: Учебник. М.: Юрайт, 2018, 208 с.
15. Розенталь. Д. Э. Практическая стилистика русского языка. М.: Высшая школа, 1977, 218 с.
16. Зиновьева Е.И. Лингвокультурология: от теории к практике: Учебник. – СПб: СПбГУ. Нестор-История, 2016, 182 с.
17. Shakespear W. Romeo and Juliet (пер. с англ. Б. Пастернака), М.: Айрис-пресс, 2008, 288 с.

Д.А. Гамидова**Положительные и отрицательные формы обращения
(на основе материалов на азербайджанском и английском языках)****Резюме**

В статье исследуются в формах обращения и их основные функции. Указаны основные задачи и функции форм обращения. Речь, адресованная другой стороне, используется в качестве разговора как в устной, так и в письменной форме. Обращения в смысле просьб отличаются разными эмоциональными оттенками. Помимо возможностей форм приложений, это также имеет ряд функций. Эти функции являются функцией вызова, привлечения внимания, усложнения оценки путем принятия задания, функцией установления контакта и влияния. Каждая функция имеет свои особенности. Этот знак известен не по грамматическим особенностям, а по интонации.

В статье разъясняются положительные и отрицательные обращения на азербайджанском и английском языках – обращение в форме проклинания и благословения, выбранных из литературы и разговорной речи.

D.A. Hamidova**Positive and negative words of address
(based on Azerbaijani and English language materials)****Summary**

The article in application forms and their main functions. Indicates the main tasks and functions of forms of address. A speech addressed to the other party is used as a call, both orally and in writing. Address in the sense of request are distinguished by different emotional shades. In addition to the features of forms address, it also has a number of functions. These functions are the function of calling, attracting attention, complicating the assessment by accepting the appointment, the function of making contact, and influencing. Each function has its own characteristics. This sign is known not by its grammatical features, but by its intonation.

The article explains the positive and negative address in Azerbaijani and English – Address in the form of applause and curses, selected from the literature and spoken language.

Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2021